

Idézhetnénk még a Tamási Áron által megfogalmazott „Gond és hitvallás”-ból annak bizonyítására, mennyire elkanyarodtak akkor a népi írók a szocializmustól, s mennyire okot adtak a reakciósooknak ahhoz, hogy igyekezzenek mögéjük bújni.

Ez a vita arra szolgál, hogy tisztábban lássunk. Az MSZMP elméleti munkaközösségének állásfoglalása ezért született meg, s mi nem hisszük, hogy a népi írók szíve és szándéka szerint volna az a helyzet, amibe a felszabadulás, különösen pedig az ellenforradalom után kerültek. Voltak hibák a szocializmus építésében, voltak hibák a párt és a nép közötti kapcsolatban, amelyek megriaszthatták őket, de föl lehet azért tenni a kérdést: vajon ma is ezt a reménytelenséget és kilátástalanságot érzik a magyar falvakban, vagy a munkások, vagy akár az értelmiségiek körében, mint a harmincas években? Az út, amit a mozgalom megindulása óta megtettek nem azt mutatja-e, hogy nem volt mindenben megfelelő, helyes út, hogy nem volt megfelelő az a szemlélet és elmélet, amit kialakítottak? Ellentmondásos és perspektívátlan volt, nem állt egyértelműen a haladás mellett. Voltak a népi íróknak szép és nagy elszánásaik és tetteik, s akadtak lelkes hívekre is, akkor, amikor műveikben valóban a nép jaja, gondja, bánata és öröme kapott művészi formát, de a népet, a parasztságot, akiért lelküket is adták volna, sohasem tudták igazán megnyerni. Mondhatnák erre, hogy a nép gyakran nem ismeri föl mindjárt igazi prófétáit, igazi apostolait, de hát azóta már csaknem három évtized telt el, s a néptől ma távolabb vannak, mint voltak a harmincas években. Úgy hiszem érdemes ezeken elgondolkozni.

KLANICZAY TIBOR

NÉPIESSÉG ÉS ROMANTIKA

A népi írókkal kapcsolatos párt-állásfoglalás a népi írók mozgalmát elsősorban mint politikai, ideológiai csoportosulást tárgyalja és mint ilyet értékeli, bírálja. Az így adott kép nyilvánvalóan nem teljes: a sajátosan irodalmi, irodalomtörténeti problémák jó részét nem taglalja, az egyes írói életművek, és egyes alkotások elemzésére nem kerül sor benne. De ez természetes és szükségszerű. A párt egy a marxizmustól idegen, ma is élő és ható ideológiát kívánt módszeresen és történeti összefüggéseiben bírálni. Különös, hogy a közvéleményben van egy olyan nézet, amely ezt helytelennek tartja, amely vitatja annak jogosságát, hogy egy politikai, ideológiai és irodalmi csoportosulás, irányzatot a párt elsősorban politikai, eszmei szempontból bíráljon. Pedig ez messzemenően időszerű egy olyan irodalmi irányzatnál, amelynek annyira hangsúlyozottan, sőt elsődlegesen politikai arculata van, hogy a közelmúltban még politikai pártként is jelentkezett. Éppen ellenkezőleg, megnyugvással és helyesléssel kell fogadni, hogy a párt-állásfoglalás nem törekszik arra, hogy Illyés vagy Németh, Veres vagy Tamási művészi alkotásainak értékéről, színvonaláról, a magyar irodalom fejlődésében betöltött helyéről szentenciózus álláspontokat szögezzen le. A párt-

állásfoglalás ezért nem teszi feleslegessé, nem pótolja az irodalomtörténeti és esztétikai vizsgálatát. Mikor ezt hangsúlyozom, korántsem gondolok arra, hogy az eszmei politikai és az irodalomtörténeti-esztétikai értékelés és bírálat valami két egymástól független szférát jelentene, hiszen az eszmei-politikai mozzanatok a sajátosan irodalmi problémák megítélésének az alapját is megvetik. Ez az ideológiai politikai elemzés biztos, tudományos alapon áll. A népi írók mozgalma lényegének egyfajta harmadikutas és nacionalista koncepcióban való megjelölése szerintem vitathatatlan. Lehetnek e tétel dokumentálásában, megokolásában kisebb tárgyi tévedések, de az állásfoglalásnak ez az alapvető tézise még további tények és érvek sokaságával erősíthető.

Ez a harmadikutaság és nacionalizmus természetesen különbözőképpen minősül a különböző preiódusokban. Van eset, amikor ezek a nacionalista nézetek az antifaszizmussal esnek össze, máskor a szovjetellenességgel. Voltak olyan szakaszok, mikor a földesúri-burzoá úttal való szembenállás domborodott ki, máskor a párttól, a munkásosztálytól való elhatárolódásra esett a hangsúly. Mikor a népi írók mozgalma a párt, a munkásosztály, az antifasiszta mozgalom közelébe került, vagy egyenesen szövetségese volt, akkor feltétlenül pozitív funkciót tölthetett be. Ennek a kettősségnek a lehetősége azonban a proletárdiktatúra létrejöttével, megszilárdulásával megszűnt; ettől kezdve a harmadik út lényegében a másik, a burzoá utat jelenti, vagy helyettesíti, amin nem változtatnak a párt politikájában bekövetkezett torzulások és szektáns hibák sem. A népi ideológia e körülmények között is negatív szerepet töltött be, a sokakat megtevésztő látszatjogosultsága ellenére is. Ma a népi írók ideológiája és politikai koncepciója nem lehet szövetséges, nem segítheti a szocializmus ügyét. A népi írók maguk igen, de a párt-állásfoglalásban helyesen körvonalazott ideológiájuk nem. Ennek a tudatában kell megkezdeni a népi írók irodalomtörténeti vizsgálatát.

Az eszmei-politikai bírálat irányt mutat az irodalomtörténeti munkához, de merőben téves volna egy olyan nézet, mely a népi ideológia ma már egészében káros és retrográd volta miatt ennek az írócsoportnak egész irodalmi termését is elítélné, vagy csak azon periódusokban született műveiknek kegyelmezne, amikor egyes népi írók politikai progressivitása vitán felül áll. Nagy egészében létezik olyan összefüggés, hogy leghaladóbb szakaszaikban született legjobb írói alkotásaik jó része. De ezen belül már ezerféle árnyalatot, írónként változó mozzanatot kell figyelembe venni, s a konkrét irodalomtörténeti elemzéssel kell majd mind az egyes írók, mind egyes műveik értékét lemérni. Vajon a Puszták népe, vagy a Petőfi, s a harmincas évek több más kitűnő alkotásának irodalomtörténeti értékelésén változtathat az a körülmény, hogy az írók által képviselt mozgalom önmagát túlélt ideológiai-politikai koncepciójával ma a legélesebben szemben állunk? Ha erre a torz álláspontra helyezkednénk, akkor Móricz Zsigmond műveit is degradálhatnánk arról a fényes helyről, melyre őt éppen a marxista irodalomtörténetírás állította, hiszen a népi írókhoz nagyon hasonló, sőt olykor tőlük jobbra álló nacionalista nézeteket nem nehéz nála fellelnünk.

A helyes irodalomtörténeti értékeléshez a sokoldalú, módszeres kutatómunkával juthatunk el. Mivel a népi írók iránya igen komplex jelenség, tudományos vizsgálata is csak sokirányú lehet. Nem is csak az irodalomtudománynak vannak itt feladatai, hanem számos más tudománynak is, hiszen a népi irány az egész szellemi életet úgy-ahogy áthatotta, minden területen próbált gyökeret eresztetni. Egy nagy munkamegosztásnak kell kialakulnia mind a tudományok

között, mind pedig az irodalomtudományon belül. Az irodalomtörténészek feladata a sajátosan irodalomtörténeti kérdések megoldása. Szükségesnek tartom ezt a magától értetődő dolgot említeni, mert felmerülhet a kérdés: helyesen járunk-e el, ha a párt-állásfoglalás nyomán, arra pozitív válaszként, a kérdés egész irodalomtörténeti problematikáját próbáljuk kidolgozni. Ez ugyanis új dolog. Régebben egy ilyen párt megnyilatkozás nyomán inkább görögtüzet gyújtottunk, fulmináns hozzászólások hangzottak el, és ezzel az ügy el volt intézve. Megnyugvással lehetett ilyenkor mondani, hogy harcosan állástfoglaltunk, az érdemi munka alól ez felmentést adott, a csillogó „vonalas” retorika pótolta a tetteket, s ezzel a kérdés lekerült a napirendről. Az ilyen válasz komolytalanul vétele a pártnak, lebecsülése önmagunknak, tudományunknak. A népi írók kérdésének irodalmi problematikáját ma nem tűzijátékkal segíthetjük megoldani, hanem komoly munkával. Meggyőződésem, hogy ez az igazán pozitív válasz és állásfoglalás: ezen az úton eljuthatunk oda, amit a párt-állásfoglalás is óhajtott: a kérdés túlzásoktól ment, helyes marxista lezárásához.

Most ehhez a kezdődő irodalomtörténeti vizsgálathoz szeretnék néhány sejtésemnek hangot adni. Mindenekelőtt az a kérdés foglalkoztat, hogy noha a népi írókat elsődlegesen ideológiai-politikai elképzelésük fűzi össze csoporttá, alkotnak-e egyúttal egy sajátosan irodalmi irányzatot, iskolát is. Nézetem szerint van ilyen irodalmi irányzat is, csak ez szűkebb, mint az eszmei-politikai, vannak akik ennek részesei, de amamba nem férnek bele. Nehéz lenne olyan irodalomtörténetet elképzelni, ahol egyazon irodalmi irányzat képviselőjeként esne szó Szabó Lőrincről és Sinka Istvánról. Van az ún. népi íróknak egy urbanusabb része, s ezek nehezen foghatók fel irodalomtörténetileg népieknek. Az irodalmi szempontú vizsgálat alighanem valami paraszti jelleg alapján láthat összetartozó csoportot. Ezt a paraszti jelleget nevezik ők népinek, a népi igazi jelentését leszűkítve annak egy részére. A „paraszti”-nak „népi”-vel való azonosítása végeredményben a feudalizmusból eredő terminológia-használat; a „népi” fogalmának a múlt századihoz hasonló értelmezése. Ez arra figyelmeztet, hogy kívánatos a népi írók mozgalmát — legalábbis irodalmi vonatkozásban — kapcsolatba hozni a múlt századi népiességgel.

Elfogadott megállapítása ma már az irodalomtörténetnek, hogy alapvető különbségek vannak az 1848 előtti és utáni népiesség között. A forradalom előtti, a reformkori népiesség szervesen a fejlődés, a haladás vonalában áll, szoros összefüggésben a romantikával. Egyúttal nem elszigetelt az európai irodalmak között, gondoljunk Macphersonre, Herderre. Hogy a magyar reformkori romantika irodalmában a népiesség oly jelentős tényezővé vált, az főként annak a következménye, hogy a polgári átalakulás vezetése nem polgári, hanem nemesi kézben volt, amire Szauder József legutóbbi cikke (Világirodalmi Figyelő 1958. 2. sz.) oly világosan rámutatott. Petőfinél ez a népiesség végül már tisztá plebejus hangsúllyal jelentkezett s ezzel lehetőségei lényegében ki is merültek. Petőfi betetőzte az ez irányú fejlődést, sőt lezárta azt már saját pályáján belül. A forradalom alatti versei már nem sajátosan népies alkotások; elég ha a János vitéz mellé az Apostolt állítjuk.

A magyar irodalom fejlődése akkor maradt volna egyenesvonalú és töretlen, ha a népiességen már túlhaladt Petőfit, a forradalom költő-Petőfijét folytatja. A bukás megakadályozta ezt, a népiesség újra feléledt. Ennek ideig-óráig létjogosultságot, sőt bizonyos progresszív háttérrel adhatott a nemzeti elnyomás elleni védekezés, a nemzetiség őrzésének igénye. A szükségszerű népies utójáték-ból azonban a magát egy fél századig tartani tudó nép-nemzeti iskola lett, mely

a népiességet — haladó társadalmi vonatkozásaitól sokban megfosztva azt — kanonizálta, vagy ha úgy tetszik klasszicizálta. A kánon alapja a forradalom előtti népies Petőfi és a Toldi Aranyja lett, de inkább csak formai és stílus-szempontról, mert egyébként a reformkori alaphelyzetet konzerválta: a nemesi vezetés jogosultságát igazolta. Így ez a népiesség még a kor legnagyobbjánál, Aranynál sem mentes konzervatív vonásoktól.

Ennek az volt a következménye, hogy a magyar irodalom, mely a romantika idején Vörösmartyval majd Petőfivel sikeresen felzárkózott a fejlettebb európai irodalmakhoz, sőt Petőfi révén megtalálta velük a közös nyelvet is, most ismét elszakadt az általános fejlődéstől. A 49 utáni konzervatív népiesség társtalan a többi nemzet között, nem is értik azt meg. Ebben látom annak fő okát is, hogy egy olyan költőóriás, mint Arany, nem találhat utat a világirodalomba: nem tökéletes nyelvművészete állja útját a fordításoknak, hanem problematikája, melyet a külföld nem tud mihez appercipiálni. Nem is lehet ezen csodálkozni, ha tudjuk, hogy mikor a külföld már a Romlás virágait olvasta, nálunk a hun eposz romantikus-népies feladata volt napirenden.

Adyval, s általában a Nyugat nagy nemzedékével a magyar irodalom ismét felzárkózott Európához, de az újabb sikertelen forradalom következményeként megint létrejött valamilyen népiesség: a népi írók iránya. Távol álljon tőlünk a mechanikus analógiák erőltetése, hiszen egészen más a történeti helyzet a két világháború között, mint a XIX. század második felében. De az tény, hogy az 1848-as és a 1919-es forradalom után egyaránt létrejött egy a népre — de akkor sem és most sem az egész népre! — appelláló irodalmi irány. Mindkét esetben a többszörsen eltorzult magyar társadalmi fejlődés hozta létre történeti szükség-szerűséggel a népies jellegű irodalmat.

Az így kialakult XX. századi népiesség szintén egyedül álló jelenség világirodalomban. Hasonló jelentőségű és intenzitású paraszti írói irány másutt nem alakult ki. Ami kevés hasonlót találunk, az viszont eléggé szomorú, mint Giono, a német és cseh parasztiírók stb. Általában a szélsőjobboldalra sodródó, vagy egyenesen a fasizmusba torkolló irányok ezek; melyek nem vallhatják magukénak koruk legjobb íróinak egyikét sem. A mi népieseinkéhez hasonló törekvések más országokban egy a mienkénél sokkal retrográdabb paraszti alapon fejlődtek ki, míg nálunk széles szegényparaszti bázisra épült, hiszen a latifundiumok itt nagyobb szerepet töltöttek be ez időben, mint szinte bármely európai országban. Érthető, hogy ez a paraszti népiesség nálunk színvonalasabb és progresszívebb lett, mint bárhol másutt és hogy nagy írókat, maradandó értékű műveket tud felmutatni.

A két világháború közti és utáni népi irodalmunk végeredményben éppúgy nem esik az európai irodalmi fejlődés fősodrába, mint korábban a 49 utáni népnemzeti irány. Kivételes jelenség, sajátos magyar képződmény. A főkérdés az, hogy vajon ezt a magyar genius valamely különleges produktumaként, a magyarság kivételes alkotó zsenijének termékeként ünnepeljük-e, vagy pedig a társadalmi, történelmi fejlődés szerencsétlen alakulásából folyó elkerülhetetlen következménynek tekintjük. A jövő irodalmi fejlődésnek alapul szolgáló, folytatandó és fejlesztendő hagyományt lássuk-e benne, vagy pedig olyan kényszerű közjátékot, melyet igyekezni kell minél előbb túlhaladni? Németh László, aki szépirodalmi műveiben éppen nem kapcsolódik irodalmi iskola tekintetében a népi írók paraszti vonalához, de mégis ideológusuk lett, az előbbi — nacionalista — választ adja, s ezáltal a magyar társadalom elmaradottságának következményeit sajátos nemzeti, népi, vagy faji értéké minősíti.

Nézzük a kérdést más vonatkozásban. Az 1849 utáni népiességben ott bujkál valami meghosszabbított romantika (kérdés számomra, hogy vajon meddig lesz időtálló a népnemzeti iskola realistiként való beállítása?); erre utal a romantika műfajainak (eposz, ballada, románc) kultusza stb. A XX. századi népi íróknál pedig valami neoromantikára gyanakodhatunk. Miként a romantika a maga történeti helyén a nemzetiség ismérveit kutatta és tudatosította, ugyanígy egyfajta romantikus törekvést látok a népiek ama fáradozásában, hogy a magyar nép specifikus, különleges ismérveit kívánják felfedezni és a felszínre hozni. Napirendre kerül a magyar lélek formáinak, a magyar lélek geológiai mélyrétegeinek felismerése, időszerű lesz az ősi ritmus kérdése. Rendkívüli hangsúlyt kap a magyarság keleti származása, ennek állítólagos ma is élő nyomai, ősi jelkép-rendszere stb. Voltaképpen csupa álprobléma ez, mely a szakszerű tudományos kritikát nem állja ki. E próbálkozások dilettáns voltát már eddig is kimutatták, nem is kellett marxistának lenni ahhoz, hogy ez kitűnjék. Tanulságos azonban, hogy a kérdés-feltevések mind a múlt századi romantikának valamiféle túlcitálását tartalmazzák, mélyebbre akarnak ásni, mint a romantika a maga nemzeti hagyománykeresésében. De míg a nemzet történeti kategória, amelynek egyik nélkülözhetetlen ismérve a lelki alkat sajátos kösössége, addig a nép hasonló specifikumait keresve, azt nem társadalmi történeti konkrétságban ragadják meg, hanem valami időtlen, ősi paraszti, mitikus vonatkozásban. Nem más ez, mint egy neoromantikus program valamilyen faji elképzelés jegyében.

Elkéssett és meddő volta eléggé kitűnik, ha számításba vesszük, hogy a múlt századi nagy romantikusok felfedezték a nemzeti múltat, annak nagyszerűségét, hősi harcait, a magyar művelődés évszázados nagy értékeit, a népköltészet szunnyadó kincseit, vagyis csupa reális dolgot, és mindezt a történeti progresszió irányában közkinccsé, és köztudatá emelték. Bár a népi mozgalom is tud felmutatni helyel-közzel hasonló eredményeket, pl. a népi paraszti kultúra megismertetése, népszerűsítése terén, mégis nagyobbreszt ködös célokat hajszolt, mikor ősbibb, mélyebb és éppen ezért történetileg foghatatlan rétegekbe akart nyúlni. Sőt e ködös szférákból megpróbáltak kielemezni a magyarság különleges elhivatottságát, rátermettségét a nyugat és kelet szimultán megértésére, mint azt többek között a Magyar műhelyben is olvassuk.

Jelen van a romantika a történetiszemléletükben is, főként a pesszimista romantika. A romantika tragikus nemzetszemlélete alakul náluk valami tragikus magyarság- vagy népszemléletté, ami Illyés Gyula két utolsó drámájában, s főként a Dózsában nagyon érezhető. Annak idején igyekeztem kimutatni, hogy voltaképpen a magyar nép tragédiáját, a magyarság örök tragikus sorsát ábrázolta itt Illyés és csak valami egészen ködös, megfoghatatlan reménysugarat enged láttatni, de ezt is inkább csak a dráma már átdolgozott szövegében, a dráma saját belső logikájával nem is összhangban. (Irodalmi Újság 1956. 14. sz.)

Hadd említsek még Veres Péterrel kapcsolatban is egy neoromantikus vonást. Mi volna más a paraszti viseletnek részéről való buzgó propagálása és a magyar emberhez, valamint az emberi méltósághoz leginkább illő külsőként való hirdetése, mint a reformkor történetileg igen érthető és pozitív hatása idegenmódi ellenességének, magyar ruha iránti lelkesedésének anakronisztikus ismétlése. Vagy mi más Erdélyi József tudománytalan nyelvészkedése, mint a horvát-istváni romantikus kaland karikatúrája. Nem véletlen az sem, hogy a népi írók bölcsőjét részben az a Szabó Dezső rengette, akit mint a romantika újjáteremtőjét ünnepeltek.

Minderre nem azért akartam rámutatni, mintha a múlt század közepe óta

minden romantikus vonást elítélendőnek tartanék, hanem hogy hangot adjak ama sejtésnek, mely szerint egy a maga történeti helyén egyszer már felvirágozott és a maga teljességében kibontakozott irány feléledésének, egy már egyszer történetileg lejárt és befejezett dolog feltámadásának vagyunk a tanúi. Analógia-ként utalhatunk itt a két világháború közti kor klerikális-feudális köreiben kitenyésző neobarokkra. A népiek neoromantikája persze éppúgy haladóbb a neobarokknál, mint ahogy a reformkor volt az ellenreformációhoz viszonyítva.

Mindezekkel a futó ötletekkel azt a gondolatot próbáltam megokolni, hogy a népi írók iránya a magyar irodalom fejlődésrendjében mint egy szükség-szerű, de rendellenes jelenség mutatkozik. Ugyanilyen rendellenes noha történetileg szükség-szerű jelenségnek látom az 1849 utáni népiességet, a népnemzeti iskolát is. Mind a kettő egy megrekedtségnek a következménye, az egyetemes irodalmi fejlődéstől való elszigetelődésé. Jellemző, hogy mindkettőben ott van a visszahúzódság, az elzárkózás gondolata: a múlt században a vidéki nemesi kúriákba, majd a családi otthonba; Németh Lászlónál pedig a „sziget”-re. Valami végzetes elkészttség van bennük, de míg a múlt században ez a lemaradás csak 20—30 éves, a népi íróknál már egy évszázados. Az ilyen késés pedig a provincializmus táptalaja; egy ilyen neoromantikus népiesség már önmagában provinciális jelenség, akkor is, ha legnagyobb alakjai túl is emelkednek a provinciális korlátokon. Nem nehéz ennek a társadalmi-történeti magyarázatát megtalálni: száz évvel elhúzódsott a polgári átalakulás következetes végigvitele, száz évvel meghosszabbodott a feudalizmus utóélete, egy évszázaddal tovább konser-válódott a félfudális viszonyok közötti paraszti lét.

Mikor a történeti fejlődésünkből szükség-szerűen eredő, de végeredményben provinciális jelenségnek tekintem a XX. századi népiességet, szembeszegezhető velem Bartók és Kodály neve. Pedig az új magyar zene nem ellenérv. Bartók és Kodály felkutatták, felszínre hozták és a nemzeti, sőt az egyetemes zenekultúra áramába bekapcsolták a magyar népzene értékeit. Egy addig ismeretlen zenei kincsésbányát tártak fel, mely ezután gyűjtőiket is egy-kettőre fellendítette a világ zeneirodalmának csúcsaira. Bartókot elsősorban a zenei érték és a műzene ebből fakadó új lehetőségei izgatták, amit eléggé bizonyít, hogy a román, szlovák, török stb. népzeneiket nem kevesebb ambícióval gyűjtötte, s ezek tanulságait ugyanúgy érvényesítette zenéjében, mint a magyar népdalokét.

Velük szemben a népi írók nem hozhatták felszínre a magyar nép eleddig ismeretlen költői értékeit. Hiszen ezt megtették már a reformkor írói, a nagy népköltési gyűjtések idején. A magyar irodalomba akkor áramlott be a népi költészetből minden, ami gazdagíthatta. És ez meg nem ismételt. Mind a népköltészet, mind a népzene tudatos és általános recepciójára az irodalom illetve a műzene részéről, csak egyszer kerülhet sor. Irodalmi vonatkozásban ez a reformkorban történt és Petőfivel le is zárult, a zenét illetően pedig a XX. század első felében. Mindkét területen az újabb kísérletek már menthetetlenül provincializ-mussal fenyegetnek és legfeljebb valami szerencsétlen történeti konstelláció folytán lehet létjogosultságuk idehaza, de a nagyvilágban ennyire sem. A művészetek meríthetnek továbbra is a folklórból hasznos inspirációkat, de nem tehetik azt még egyszer egy kor ars poeticájának alapjává.

Meglehetősen negatív képet vázoltam fel, lehet, hogy látszólag túl negatívát. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy ez a negatív kép az irányzatra vonatkozik, de nem automatikusan érvényes annak minden egyes képviselőjére. Sajnos, marxista irodalomelméletünk egyik nagy fogyatékosága az irodalmi áramlatok, irányzatok, iskolák elméleti problematikájának kidolgozatlansága. Nem annyira

az egyes irányzatok sajátos elméleti kérdéseire gondolok itt, bár ezek körül is sok a homály, hanem arra, hogy mik elméletileg egy irányzat ismervei általában, mely tényezők teszik azzá, melyek belső mozgás-törvényei, s hogy milyen lehet egy-egy író elhelyezkedése egy irányzaton belül. Anélkül, hogy le akarnám egyszerűsíteni a kérdést, úgy érzem, joggal rá lehet mutatni két teljesen különböző alaphelyzetre. Vannak irányzatok, melyek a maguk történeti helyén, az egyetemes európai fejlődéssel párhuzamosan virágoztak ki, mint például a mi irodalmunkban a renaissance vagy a romantika. Ilyenkor a kor legnagyobb írói éppen azok, akikben az illető áramlat kiteljesedik, mint a renaissance Balassiban, vagy a romantika Vörösmartyban. Balassi éppen azért vált oly nagy költővé, mert tökéletesen valósítja meg a renaissance eszményeit és oly következetesen érvényesíti azt művészetében. A társadalmi fejlődés eltorzulásai ugyanakkor megakadályozhatják, vagy legalább is nagyban gátolhatják az időszerű irányzatok kibontakozását (ez történt nálunk például a realizmussal vagy kritikai realizmussal; nem is tudott adni a magyar irodalom a külfölddel igazán versenyképes nagy realista író), másrészt életrehívhatnak elkésett — helyileg, nemzetileg ugyan időszerű, de az egyetemes fejlődés szempontjából kirívóan anakronisztikus — áramlatokat. Ez utóbbiak közé tartozik nézetem szerint a múlt századi népnemzeti iskola, vagy nemzeti klasszicizmus és a két világháború közti népi irodalom. Az előbbi helyett a polgári realizmus, az utóbbi helyén szocialista realizmus lett volna napirenden, ha az 1848-as polgári, majd az 1919-es proletárforradalom győzni tudott volna. Így azonban az írók egy részét, köztük nagy írókat is osztályhelyzetük, környezetük, élményeik a történelmi surrogatum szerepét betöltő irányzatokba sodort, vagy vezérelt. Ezek az írók alkotnak igazán nagyot, ha önnön iskolájukkal ellentmondásban vannak. Így volt örökös ellentmondásban, vívódásban Arany is a magáéval és — anélkül, hogy Arany mellé óhajtanám emelni őket — írói gyakorlata nem egyszer elkülöníti a népi írók legkiválóbbjait is saját iskolájuktól. Ezzel szemben mennél következetesebben képviseli valaki az ilyen anakronisztikus irányzatokat, annál sekélyesebbet alkot. A népnemzeti iskolának például sokkal konzekvensebb képviselője volt Szász Károly mint Arany; vagy másrészt a népiesek igazi és az irányzatukhoz igazán következetes Petőfi képe nem az Illyésé, hanem a Féjáié. Nem Illyés a népi irány tipikus költője, hanem Sinka István, mert Sinka csak a népi irány egyik költője, de Illyés más is, több is.

Azt hiszem, ha ezek után azt mondom, hogy a népi irány felett nemcsak eszmei és politikai síkon, de sajátos irodalmi szempontból is túlhaladt már a történelem, ezt senki sem érti félre, nem tekinti a párt-állásfoglalás túlcitálásának, hanem olyan kísérletnek, mely megpróbálja — jól vagy rosszul — megközelíteni azt a kérdést, hogy Móricz és József Attila után miképpen válhattak irodalmunk legjelentősebb alkotóivá egy ennyire problematikus irányzat képviselői. Mert Illyés Gyulát és Németh Lászlót legnagyobb élő íróinknak tartom, de olyan íróknak, akiknek az útján nem lehet tovább haladni, akiknek az útja félig-meddig zsákutca, bár ebben a zsákutcában roskatag épületekkel vegyesen remek paloták emelkednek. A magyar irodalom további felvirágzásához szerintem az szükséges, hogy — jelképesen értve — ott folytassa, ahol József Attila abbahagyta.